

32

TÁRSADALOM KUTATÁS

1989
2

Akadémiai Kiadó·Budapest

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Üri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759-011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:
VÁGVÖLGYI ANDRÁS

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József Nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010— és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 152,—Ft.

Egy szám ára: 38,—Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZERZŐINK

- KULCSÁR Kálmán, az MTA rendes tagja, igazságügyi miniszter
- SAJÓ András, az állam- és jogtudományok doktora, tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet
- BÉLLEY László, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- ROZGONYI Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tanszékvezető főiskolai tanár, Politikai Főiskola
- CSÁSZI Lajos, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- OROSZ Éva, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja
- SZAKOLCZAI Árpád, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora, igazgató, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- GYEKICZKY Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA Szociológiai Kutató Intézet
- CSEFKÓ Ferenc, ügyvezető igazgató, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet
- GÁTHY Vera, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

TARTALOM

Tanulmány		
5	Kulcsár Kálmán	Deviáns bürokráciák (A közigazgatás Kelet-Európában és a fejlődő országokban)
18	Sajó András	Alkuban létrejött jog – a környezetvédelmi szabályozás példáján
28	Bélley László— Rozgonyi Tamás	Vállalati gazdálkodás, vállalati szervezet, vezetői érdekelttség
42	Császi Lajos	Az egészség egyenlőtlenségeinek interpretációja Magyarországon
59	Orosz Éva	Az egészségügyi reform önkormányzati alternatívája
81	Szakolczai Árpád	Michel Foucault és a politikai racionalitás genealógiája
Beszámoló		
104	Makó Csaba	Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének helyzete és jövője
Műhely		
108	Gyekiczky Tamás	Néhány hipotézis a magyarországi munkanélküliség kutatásához
Konferencia		
119	Gáthy Vera	Magyar–indiai történész kerekasztal-konferencia
121	Csefkó Ferenc	Vitaülés a tudomány és a gyakorlat kapcsolatáról

CONTENTS

Papers		
5	Kulcsár, Kálmán	Deviant Bureaucracies (Public Administration in Eastern Europe and in the Developing Countries)
18	Sajó, András	Law Made by Bargain – the Example of Environmental Regulation
28	Bélley, László– Rozgonyi, Tamás	The Economy and Organization of Enterprises, the Managers' Interests
42	Császai, Lajos	The Interpretation of the Inequalities of Health in Hungary
59	Orosz, Éva	The Self-Governmental Alternative of the Reform of Public Health
81	Szakolczai, Árpád	Michel Foucault and the Genealogy of Political Rationality
Account		
104	Makó, Csaba	The Situation and Future of the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences
Workshop		
108	Gyekiczky, Tamás	Some Hypotheses to the Study of Unemployment in Hungary
Conference		
119	Gáthy, Vera	A Round-Table Convergence of Hungarian and Indian Historians
121	Csefkó, Ferenc	Discussion on the Relationship of Science and Practice

NÉHÁNY HIPOTÉZIS A MAGYARORSZÁGI MUNKANÉLKÜLSÉG KUTATÁSÁHOZ

Az alábbi írás egy elkövetkező kutatás előkészítésének része, s mint ilyen valóban csak hipotézis. Hipotézis, melynek igazságértékét éppen a kutatásban kell majd bizonyítanunk. Elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, miképpen illeszthető be az elmúlt harminc–negyven év társadalomtörténetébe a munkanélküliség, milyen intézmények működésének, funkcióinak és diszfunkcióinak eredményeképpen beszélhetünk és szólhatunk – immár nyíltan – 1989-ben munkanélküliségről.

Az elmúlt két évben számos kitűnő tanulmány jelent meg a munkanélküliség társadalmi összefüggéseiről Magyarországon. Kutatók, intézetek és kormányzati programok eredményei nyomán ma sokkal tisztábban lehet látni ebben a kérdésben mint akár két évvel ezelőtt. Természetesen ez az írás nem reflektálhat minden új munkára, tanulmányra, hanem megkísérli az eddig még fel nem vetett kérdések felől értelmezni a problémát, leírni a munkanélküliséget.¹

A tanulmány kutatási hipotézis, és vitairat is. Tudatosan vállalja a fésületlenséget, a sok esetben absztrakt gondolati vonalvezetést. Vitairatnak szánjuk, olyan tudományos eszmecsere kiindulópontjának, melynek eredményeképpen talán a magyar társadalom regulációs mechanizmusairól is többet tudhatunk meg. Igyekezzünk a kérdést dramatizálás nélkül kezelni, azonban a helyzet – s erről esettanulmányok sokasága számol be – nem túl biztató. Reméljük ez a rövid és vázlatos írás is hozzájárulhat a mielőbbi megoldások, gyakorlati lépések megvalósulásához, megtételéhez.

I.

A magyar társadalom második világháború utáni évtizedeit – egészen napjainkig – a munkaerő-felhasználás és munkaerő-gazdálkodás permanens feszültséget szülő állapota jellemezte.² A konfliktusok egy része a munkaerőpiac intézményesítségének fokából és állapotából, más része a teljes foglalkoztatottság meghirdetett alapelvei ellenére meglévő és kimutatható munkanélküliségből, valamint a munkaerő többletteljesítését figyelmen kívül hagyó foglalkoztatáspolitikai (és egyéb kötőjeles politikák) stratégiáiból fakadt. A közgazdászok már régen beszélnek „rejtett” munkanélküliségről (vagy „lefedett” munkanélküliségről), azonban emellett az ismert típus mellett az elmúlt negyven évben jelen voltak a munkanélküliség más formái és más-más típusai is.³ Ami hiányzott, és amivel különben magát a munkanélküliséget a közfelfogásban is azonosítani szokták, az a nyílt külső munkaerőpiaci munkanélküliség. Az eddigiekben is létező munkanélküliséget olyan típusokban írhatjuk le mint pl. „szezonális munkanélküliség” – ami főleg a mezőgazdaság termelési ciklusaihoz kötődik, s a falun élő női munkaerőt érinti –, vagy a „konjunkturális” munkanélküliség, amikor egy-egy iparág felfuttatásával, vagy a gazdasági fellendülés nagy korszakaival jár együtt a munkaerő-felesleg megjelenése. E jelenségekről nemcsak ezért nem volt tudomásunk, mert a statisztika nem, vagy hiányosan jelzett, hanem többek között azért sem, mert az érintett foglalkozta-

tott csoportok társadalmi súlya, rangja, pozíciója nem tudta a társadalmi közfigyelmet saját problémái felé orientálni. A nyolcvanas évek második felében munka nélkül maradó társadalmi csoportok gazdasági helyzetük, s a gazdasági válságágazatok „politikaérintettségé” miatt magukra tudták irányítani a tömegtájékoztató és nyilvánosság fénycsóvjait.

A nyolcvanas évek második felében megjelent az eddig „hiányzó” munkanélküliségi típus, a nyílt, külső munkaerőpiaci, strukturális munkanélküliség.

Magyarországon a kormányzat és sajtója sokáig „konjunkturális” munkanélküliségről beszélt, azonban jó ideje látszódnak már a „strukturális” munkanélküliség körvonalai. Ez egy mély, sokáig elhúzódó, a társadalom foglalkoztatottsági szerkezetének egészét alapjaiban érintő munkanélküliség.⁴

A strukturális munkanélküliséget a szakirodalom egy része – és ez ment át a hazai köztudatba is – azonosítja a munkaerőpiac kínálati és keresleti oldalának szerkezeti aszinkronitásával. E felfogásban a munkaerő szakmai tudásának összetétele nem esik egybe a munkaerő-kereslet tudás- és képességigényével. E nézetek a neoliberais munkaerőpiaci elméletekre támaszkodnak.⁵

Elemzésünkben azokra az irányzatokra támaszkodunk, amelyek szerint a strukturális munkanélküliség a társadalom történelmileg alakuló szerkezetének, újratermelési viszonyainak következménye. E komplex viszonyrendszer egyik oldala kétségtelenül a munkaerőpiaci kereslet és kínálat szerkezetének egymásra vonatkozása. A strukturális munkanélküliség szociológiai fogalma azonban ezen túlmenően a munkaerőpiaci szegmentációra épülő társadalmi egyenlőtlenségi viszonyok új típusát, egy hosszú távú társadalmi differenciálódási folyamat új szakaszát is jelenti. E szegmentáció nem pusztán az anyagi javak normákban és szabályokban intézményesedő elosztása, hanem a hatalmi folyamatokban való részvétel lehetősége és esélye, egyaránt a társadalmi újratermelés komplex folyamataiban történő részvétel esélyegyenlőtlenségeinek kialakulása. A társadalom komplex intézményrendszere, viszonyrendszereinek többszörös struktúraformái húzódnak meg a strukturális munkanélküliség szemmel látható kínálati és keresleti egyenlőtlenségei mögött.

A főbb szegmensek a következők: a munkaerőpiaci rendszerek, a társadalom rétegződése, a termelési és munkaviszonyok érdek és hatalmi struktúrája, a hatalom társadalmi elosztásának szerkezete, az életmód társadalmi egyenlőtlenségi rendszere, a kultúra és értékrendszer egyenlőtlensége, szerkezete, a tudás és képességrendszer (nem pusztán az intézmények által közvetített formáinak) struktúráldódása.

A Magyarországon megjelenő munkanélküliség tehát az előbbieket szellemében a rejtett, nem látható, de kimutatható marginalizálódási folyamatokat nyílttá tette. A jelenlegi munkanélküliség okai nem egy éve, nem két éve, hanem az ötvenes évek elején, az eddig követett gazdasági növekedési pálya kezdetén keletkeztek. Paradox, de igaz, a munkanélküliség strukturális formája mindig egy-egy társadalmi növekedési (ennek csak része a gazdasági növekedési folyamat) szakasz végeredménye.

A jelenleg kibontakozó munkanélküliség így egy hosszabb történelmi távlatban sikeresen folytatott ipari/modernizációs stratégia válságából, a létrejött intézményes keretek diszfunkciójából és funkcióvesztéséből, a politikai mechanizmus társadalmi összefüggéseinek és belső logikájának következményeiből adódik. Az okok sokkal mélyebben fekszenek, mintsem e kérdést le lehetne akár a „rugalmas munkaerőpiac kiépítése”, vagy akár a „szegénység új formája” sablonokra redukálni. Maga az iparosítás – társadalomtörténetileg sajátos útja – teremtett meg számos olyan struktúrát, viszonyrendszert, intézményrendszert, melyek hatásukban a munkanélküliség új, és csakis erre a társadalomra jellemző válfaját termelték ki.

Amennyiben nem teszünk különbséget a munkanélküliség strukturális okai, típusai, feltételei és a munkanélküliséget közvetlenül kiváltó és eredményező okok között, több lényeges társadalmi következmény elkerülheti figyelmünket, s a problémák elméletileg is kezelhetetlenné válnak. Az üzemek, gyárak teljes – nem részleges – bezárása, az üzemi személyzet teljes körű leépítése pl. teljesen más dequalifikációs és deklasszációs hatásokat eredményez a világon mindenütt, mint a részleges gyárbezárás, vagy a munkaerő időleges elbocsátása, majd – részben ugyanennek a munka-

erőnek — visszavétele. Az egyes társadalmi rétegekre gyakorolt hatások is eltérőek, tulajdonképpen minden egyes esetben tipikusak, egymás számára atipikusak.⁶

A jelenlegi magyarországi munkaerőhelyzetben nem a képzetlen, tanulatlan egyszerű fizikai munkát végzőket fenyegeti a legnagyobb veszély. A szakmunkaerő számára jelent a gyárbezárás, munkahelymegszűnés komoly problémát. A szakmunkaerő a következő munkahelyen — ezt vizsgálatok igazolják⁷ — szükségképpen többoldalú hátrányba kerül, a hátrányát sem anyagi — pedig ez sem könnyű —, sem nem anyagi kompenzációkkal nem lehet befolyásolni, felszámolni. Az egyszerű fizikai munkára kiképzett munkaerő (a nyers testi erejét működtető munkás) számára a veszély a munkaerőpiacon való tartós jelenlétében az „ottragadásban” rejlik. Tehát, ha a regionális, vagy mikroregionális munkaerőpiac nem képes számára munkát adni, akkor lép fel igazából a veszélyeztetett zónába sodródás lehetősége.

A nagy tömegben jelentkező pozícióvesztés veszélye azonban a társadalmi-gazdasági szerkezetekben alulról, amelyekben a külső munkaerőpiac sem alternatív foglalkoztatottságot nem kínál, sem a kollektív munkaerőpiaci cselekvéseket nem teszi lehetővé. További problémákat jelent, ha a munkaerőpiac „áldozatai” számára a szociálpolitika sem jelent kompenzációs erőforrást. A szakmai átképzések, továbbképzések csak átmenetileg jelentenek megoldást, mivel ezáltal csak meghatározott korcsoportok, szakmák, nemek részére keletkezik továbbképzési esély.

A magyarországi helyzetben a szakmunkásság és a kvalifikált munkáscsoportok pozícióvesztése élesen veti fel a politikai stabilitás és politikai instabilitás kérdéseit. Mivel az utóbbi húsz évben a politikai centrum támogatói ebből a társadalmi csoportból is rekrutálódtak (centrális helyzet, előnyösebb anyagi juttatások, politikai-társadalmi presztízs-növelés), valószínűsíthető, hogy a veszteséges vállalatok leépítésével bekövetkező szakmunkaerő elbocsátása e réteg politikai lojalitását is alá fogja mosni. Természetesen a munkanélküliség és a politikai konfliktusok kialakulásának lehetősége nem ennyire rövidre zárt és direkt módon megközelíthető, azonban e választó tendencia megjelenése prognosztizálható.⁸

A munkanélküliség által láthatóvá váló perifériára szorulás fogalmának értelmét a társadalom egészére kell vonatkoztatni. A perifériára szorulás ugyanis a világpiac és világ gazdaság perifériájára való kiszorulás lehetőségét és tendenciáját is jelenti. A világpiac perifériáján létező (stagnáló) országok esetében a munkanélküliség a szegénység tömeges jelentkezésével esik egybe, miközben a munkanélküliség összes társadalmi következménye (identitás zavarok, pszichikai-egészségügyi problémák) kimutatható.⁹

Érdemes végiggondolni ebből a szempontból a magyar iparosítás kezdeteit. A vas- és acélipari szakmák pl. az uralkodó — és a hadigazdálkodás logikájában működő — militáns gazdaságpolitika szerint a meghatározó, gazdaságilag központi mezőbe tartoztak. Valóban azonban ezek az iparágak és tevékenységek már ekkor a világ gazdaság perifériájára történő kisodródás felé tartottak. A periférizálódási folyamat gyorsasága és megállíthatatlansága a nyolcvanas évekre vált nyilvánvalóvá. E folyamat transzformálódott a hazai társadalom és gazdaság belső szerkezetébe is. Mindezek miatt a munkanélküliség egy zárt világ gazdaság illúziójára épülő, militarista gazdaságpolitikai kései következményei, a kelet-közép-európai társadalmak felzárkózási kísérletének — kudarcának — eredménye.

II.

Az erőforrás-korlátos hiánygazdaság sajátossága a szüntelen növekedési igény.¹⁰ Az okok után nyomozva hamar eljutunk a munkaszervezet belső viszonyaihoz, a munkaerő-felhasználás a munkaerő-politika vállalat-on-üzemen belüli hatalmi és érdekviszonyaihoz. A növekedés iránti igény, a fejlesztések szüntelen követelése a munkaszervezetben belüli kialakuló konszenzus állapotából, a megegyezések és megállapodások jellemzőiből, sajátosságaiból is fakad.¹¹ A fejlesztésekkel és a szüntelen növekedéssel együttjár a munkaszervezetben belüli vezetés hatalomgyakorlásának stabilit-

tása. Az állandóan átrendeződő üzemben belüli struktúrák felett — pl. technológiai fejlesztés esetében — a vezetés kontrollja nemcsak hogy fennmarad, hanem a szakértelem és technológiai tudás legitim bázisán megerősödik. A bizonytalan helyzet a munkaerőtől — különösen annak a döntéshozást, a termelési folyamatot nem meghatározó csoportjaitól — az adaptáció és alkalmazkodás magasabb szintjét követeli meg, ugyanakkor általa ellenőrizhetetlen következményekkel járó folyamatokat hív életre.

A belső munkaerőpiac a munkaerő szegmentációját a termelési folyamatokban felhasználható kvalifikáció alapján rendezi el. Ezért a munkaszervezeti vezetés a belső munkaerőpiac irányításával, befolyásolásával lehetőséget kap kontroll és uralmi formáinak megerősítéséhez, újjászervezéséhez. E lehetőséggel sokféle módon, több stratégiai és taktikai cél és eszközzel kialakításával élhet, azonban a növekedésben, a beruházási éhség csillapításában könnyen maga mögé tudja állítani a munkafolyamat szempontjából kulcsfontosságú munkáscsoportokat, akiknek az érdekoalíciójában való részvétel többszörös előnnyel járt.¹² A nem kulcsfontosságú munkáscsoportok a vállalati vezetés „növekedés érdekeltségét” az anyagi lehetőségek számukra is kedvező alakulásának ellentétéként ismerték el. A fejlesztés és növekedés során kiépített új technológiák felerősítették tehát — éppen az üzemi társadalom belső erővonalainak stabilizációjával — a munkaerő-szerkezet adott szegmentációját, s nem mozdították el a társadalmi intézmények merevsége által kialakított munkaerőpiaci erőviszonyok határait sem.

A növekedésben érdekelt munkaszervezeti vezetés ellenfele nem a különböző munkavállalói csoportok voltak, hanem az állami irányítás különböző csoportjai. E rivalizáció a társadalom gazdasági szerkezetének belső folyamataiból fakad. Mindkét fél azonban — taktikai különbségek mellett — stratégiai szinten fenntartotta a munkaerő feletti kontroll gyakorlásának történelmileg kialakult elveit, és jogszabályokba foglalt gyakorlatát. Amíg azonban a termelési folyamat eredményeséget megcélzó követelménye a munkaszervezetben belüli a vállalatvezetés szintjeit (különbözőképpen) ösztönözte a kooperatív, együttműködést kialakító társadalmi cselekvések normái és értékei felé, addig az állami irányítás felső szintjei legfeljebb csak a „bürokratikus koordináció” szervezetei, igazgatási intézmények közötti együttműködésére voltak hajlandók.¹³

Kialakultak viszont olyan taktikák, melyek — ideológiai demagógiával vagy anélkül — a vállalati szervezet belső érdekrendszerében szerveződő csoportstruktúra különböző szereplőit egymás ellen akarták fordítani, vagy a reális és létező ellentmondásokat a felsőszintű állami irányítás javára akarták felhasználni. Amennyiben az adott fejlesztési stratégiák vállalati szintű megfogalmazása túlment a felső irányítás vélt és stratégiát kialakító, ideológiai hatalommal alátámasztott, politikai monopóliumán — vagy annak kereteit feszegette — a hatalmi struktúra azonnal heves ellentámadással válaszolt, esetleg új szövetségesek után nézett. A játéktér ugyanakkor felszínre engedett bizonyos érdekarányokat, divergáló célokat, cselekvési elképzeléseket, módosított, de alapvetően nem változtatott „véltóztatási” törekvéseket.

Mindezek befolyásolták a munkaerő feletti kontrolli adott állapotát, és ez a hatalomba nyúló játéktér a bizonytalanság és a strukturális merevség értékeit egyaránt képviselte. A stabilitási és instabilitási hullámmozgást a külső munkaerőpiac nem tudta adaptálni. Megindult a második munkaerőpiac és munkaerő-felhasználási viszonyrendszer kiépülése.¹⁴ Ebben mind a munkaerő feletti kontrollformák, mind a kooperációs viszonyok jellemzői — és természetesen a kooperáció szereplői is — megváltoztak vagy újra rendeződtek. A különböző munkavállalói csoportok ebben az új — és másodlagos, tehát sok szállal az elsőhöz kötődő — intézményrendszerben különböző típusú szerepekhez jutottak, így a szegmentáció és egyenlőtlenségi viszonyok újabb rendszere jött létre. Mindez lazította az elsődleges politikai hatalmi térben lezajló folyamatok merevségét, s lehetővé tette a hatalmi és anyagi javak más típusú újraelosztását. Ez addig működött, amíg az első társadalmi viszonyrendszer — és játéktér — kisebb-nagyobb zavarokkal maga is működőképes volt, amíg a társadalmi kontrollformák és hatalmi állapotok bizonyos módon a kiszámíthatóság jegyével rendelkeztek. Közben azonban létével erodálta és rombolta a forrásul szolgáló viszonyrendszer értékeit, normáit és szervezeti folyamatait. Az „elsődleges” viszonyok zavarai a „második” szférában is zavarok-

kat okozott, mivel ez utóbbi önállósága nem az autonóm, hanem a függő önállóság fokával rendelkezett.¹⁵

A munkaerőpiaci egyenlőtlenségek történetében az intézményesen és „elsődlegesen” szerveződő viszonyok felbomlásával, átalakulásával új szakasz kezdődött. A másodlagos munkaerőpiaci kompenzációs lehetőséget kínált, de bizonyos csoportoktól e kompenzáció lehetőségét ugyanakkor meg is vonta. Bizonyos képesség és tudás a „második” munkaerőpiacon mit sem ér, bizonyos képesség és tudás pedig csak a „második” munkaerőpiacon ér valamit. Mindez számunkra azt jelenti, a strukturális munkanélküliséget a munkaerő-alkalmazás és -felhasználás egész történelmi-társadalmi rendszere hívta életre, s az okok elemzésénél sem az egyik, sem a másik cselekvési és intézményesítettségi rendszert nem lehet figyelmen kívül hagyni.

III.

A strukturális munkanélküliség megjelenése miatt mindenképpen foglalkozni kell a munkaerőpiaci intézményének, intézményesültségi viszonyainak történetével. A történeti elemzés előkészítéseként a következő — főleg ideáltípusok — különbségeket fogalmazhatjuk meg:

1. *típus* — A klasszikus „ötvenes évek” típusa: a külső munkaerőpiaci felszámolási kísérlete, a belső munkaerőpiac egy központból meghatározott alapvetően politikai normák szerinti vezérlése. (Előrejutás, karrier, munkaerőmozgások az uralkodó csoportok normáihoz történő adaptáció foka alapján.) A háttérben azonban kibontakozik — éppen a termelési folyamat „belső logikájának” kiiktathatatlansága miatt — a belső munkaerőpiac később kiépülő — szegmentációjának körvonala. A kollektív — néha „illegális” — munkáscselekvések nyomai éppúgy megjelennek, mint a technikai racionalizmus normáin alapuló menedzser gondolkodás és fejlesztési politika csirái.¹⁶

2. *típus* — A külső munkaerőpiac működése blokkolt, belső munkaerőpiaci viszonylag szabadon működik. A kik a belső munkaerőpiac működése következtében megjelenének a külső munkaerőpiacon, azok (jobb karrier, kedvezőbb munkafeltételek, több fizetés reményében) büntetőjogi majd munkajogi szankciókkal találják magukat szembe. A külső munkaerőpiac „működésképtelenségnek” alapvető oka a politikai hatalomgyakorlás szerkezetében keresendő. A munkaerőpiac — fogalma szerint — olyan intézményesítettséget követel, amelyben a munkavállalói kollektív érdekek képviselői folytonosan megkérdőjelezzik az állami elosztási stratégiákat is. A „kiépült” munkaerőpiacon a politikai hatalmat gyakorló csoport társadalomvezérlési elképzelésével szemben konkréten elképzelések, programok, tömörlések és szervezetek jönnek létre. Magyarországon — úgy gondoljuk — az alternatív érdekegyeztetési és érdekképviseleti fórumok és intézmények létét, kiépítését a politikai mechanizmus nem tette lehetővé. A „munkaerőpiaci párt”, a szakszervezet le volt választva a politikailag intézményesített mozgástér sorsának befolyásolásáról, „szárműzetett” a belső munkaerőpiacra, ahol majdnem működésképtelenné bizonyult.

3. *típus* — A külső és belső munkaerőpiac viszonylag szabadon működik, továbbra sincs azonban biztosítva a külső munkaerőpiaci intézményes és ideológiai legitimitása. Az ideológiai argumentumok a munkaerő áru jellegéről sem nyilatkoznak egyértelműen, sőt tagadják azt. A munkaerőpiaci intézményesítettségnek egyik akadálya a munkaerőpiaci erős szegmentáltsága. A sokoldalúan strukturált munkaerőpiac magára hagyva önmaga működéséből fakadóan neutralizálja a kollektív akciók és érdekmegfogalmazások sikerének esélyét. A szakszervezet funkcióvesztése e helyzet kialakulásához alapvetően hozzájárult. Az állami politika sokáig retorziót követel, büntetni akar, pl. a munkaerő-közvetítéssel, annak szakszerű intézményhálózatának megszervezése helyett. A munkaerőpiaci működését az állam a politikai monopólium biztosításának jegyében szervezi meg.

4. *típus* — A külső munkaerőpiaci intézményesülési törekvései megjelennek. Nemcsak abban, hogy a szakszervezeti szervezetre kiadási társadalmi nyomás nehezedik, hanem abban is, hogy a gazdaság működésképtelenségének egyik oka éppen a külső munkaerőpiaci megfelelő intézményesítettségének hiánya. Ugyanakkor az eddig felemás, torz, de bizonyos gazdasági-történelmi szituáció-

ban működésképes munkaerőpiaci szerkezet „kitermelte” működésének látható diszfunkcióit, a munkanélküliséget. Anélkül, hogy az intézményesített külső munkaerőpiac létezett volna, anélkül, hogy a munkaerőpiacon zajló hatalmi folyamatok legalitást kaptak volna, egyre növekvő számú és a munkanélküliség újabb szakaszára jellemző szociológiai paramétereket felmutató munkanélküli munkaerő jelent meg.

A jelenség egyik legfontosabb magyarázata a belső munkaerőpiac működésének és a munka-szervezet uralmi formáinak társadalomtörténetében keresendő.

A belső munkaerőpiaci kiépülése, működése, torz hatásai a legszorosabb összefüggésben vannak a munkafolyamat feletti kontroll formáinak változásával.¹⁷ A „klasszikus” ötvenes években — az ötvenes évek elején — a munkafolyamat feletti kontroll kísérlet a totális uralom politikai adminisztratív formáinak kiterjesztésére. A kiépülő ipari szerkezet „belső” — pl. a termelés munkamegosztásából következő — igényeiről nem, vagy alig vesznek tudomást, így a termelési kooperáció, amely a hatékonyság szempontjából döntő jelentőségű, rejtve, titkos utakon, fél-legitim normák és értékek alapján szerveződik meg.

A „klasszikus” évek elmúltá, a nagyvállalati munkaszervezet dominanciája, az alkalmazott technológia — standardizálható (előírható) tevékenységek — a regionális munkaerőpiaci szegmentáció, valamint a vállalati szervezetté transzformált adminisztratív szervezési elvek, minták és követelmények, a bürokratikus munkaszervezeti kontroll formájának térhódítását tették lehetővé.¹⁸ Ugyanakkor jelentek meg a belső munkaerőpiacot jellemző üzemi viszonyok is. Az előrejutás esélyei, a szakmai képzés lehetőségei, a munkaerő értékének meghatározása, bérezése, büntetése és jutalmazása a belső munkaerőpiacok működésétől függtek. Ennek következtében pl. a munkák és teljesítmények társadalmi összehasonlításában komoly diszfunkciók keletkeztek, a szakképzés (államilag megszervezett és vállalati) formái elcsúsztak egymáson, kialakultak és rögzültek a tudás szegmentációjának máig érvényes szabályai. A vállalatok a munkajogi — és egyéb jogágakban végbe-menő — „reformokkal” olyan jogi hatalmat kaptak a kezükbe, mely az önálló „vállalati társadalmak” periférius munkaerőcsoportjai a társadalmi periféria társadalmi csoportjaiból szerveződtek, leszakadásukat, hátrányos helyzetüket, stagnációjukat tovább stabilizálva. Mivel a bérszabályozás, ideológiai és politikai nyomás a perifériális munkaerő vállalaton belüli megtartását követelte — nem is beszélve a perifériális csoportok üzemen belüli létéből fakadó más előnyökről (a munkások egymás feletti kontrollja újabb lehetőségéről) — egyelőre e tömeges periféria nem okozott nagyobb társadalmi gondot.

A munkafolyamatban érvényesülő bürokratikus kontroll a termelési folyamat logikájából fakadó cselekvési normákat és értékeket nagy késéssel, számos szervezeti konfliktust életre hívva tudja érvényre juttatni. A munkafolyamatban érvényesülő és ott szerveződő technikai kontroll mindezeket a diszfunkciókat erőket kiküszöbölni igyekszik. Lényege szerint a munkáscsoportok feletti ellenőrzést, a munkafolyamat hatalmi konfliktusokat tartalmazó együttműködésének irányítását olyan „objektív” viszonyrendszerre bízta, mint a technológiai rendszer vagy a gépi rendszerek. A technikai-technológiai rendszerek nagy tömegű betanított és kvalifikáció nélküli munkaerőt, illetve egy jól elkülönített, privilégiumokkal körülbástyázott kvalifikált, de mennyiségileg kisebb „szak”-munkaerőt kívánnak meg. E munkaerőcsoportok egyetlen rétege sem tartható szorosan és tartósan a gyárkapukon belül. A „helyhez kötöttség” ellentmond egyfelől a technológiai fejlődés univerzalizmusának, másfelől más csoportoknál a munkaerő alacsony kvalifikációjának előnye, annak „korlátok nélküli” betaníthatósága. A technológiai rendszerek, melyek bevezetése a hatékonyság további emelkedését jelenti — (ezért a politikai vezetés által támogatott lehet) — elindíthatják a nagy tömegű munkaerő gyárkapuk közötti mozgását, s ezzel megteremthetik a külső munkaerőpiac létének — majd később intézményesülésének — igényét is.

A kifelé irányuló mozgások megindulásával a belső periféria kikerülhet a külső munkaerőpiacra, s most már a szociálpolitika alanyaként vár valamilyen társadalmi gondoskodást. A külső munkaerőpiaci mozgások a belső munkaerőpiaci képzettségi és privilegizáltsági szerkezetét érvénytelenítik is, az addig jelentős pozíciót betöltő, üzemen belüli képzettséggel rendelkező szakmunkás

pl. éppen speciális — üzemhez kötődő — képzettsége miatt jelentős státuszvesztést szenvedhet, sőt további foglalkoztatottsági sorsa miatt az elhelyezkedési lehetőségek beszűkülnek, s technikai változások miatt tudás és kvalifikáció értékelődik le, tömeges méretekben beindulhat a periférizálódás folyamata.

Összefoglalva megállapíthatjuk, a jelenlegi munkanélküliség számos eleme a gazdasági szervezetek belső viszonyaiból, a gazdaság intézményes folyamatainak működéséből származik. Semmiképpen sem újdonság tehát, hanem a különböző szinteken, más-más erősséggel szerveződő társadalmi folyamatok együttes eredménye. E sok szálon szövődő következményrendszer — s nemcsak a tézisek logikai levezetéseként — valóban elvezet a strukturális munkanélküliség tartós, marginálizálódást is hordozó kialakulásához. Mindehhez azonban hozzá kell rögtön tennünk, ha nem történik semmi lényeges változás az adott és elemzett társadalmi működési logikában. Ha létrejön a külső munkaerőpiac dinamizmusa, intézményesülése, a gazdaság szerkezetváltása, akkor a leírt folyamatok megváltozása következtében a következmények is (s ezzel együtt „igazságaink” is) mások lennének.

IV.

A munkanélküliség problémáinak tudatosításában még ma is tartja magát az a nézet, hogy a munkaerőhiánnyal küzdő társadalomban igazából munkanélküliségről nem lehet beszélni. E nézetet vallók képviselői azzal érvelnek, hogy a munkaerőpiacról szóló statisztikák még ma is az álláskínálatok tömegéről számolnak be.

A szakirodalom szerint a strukturális munkanélküliség típusa akkor is kimutatható, ha jelentős munkaerőkereslet van jelen a munkaerőpiacon. E tény egyrészt azzal magyarázható, hogy a modern munkaerőpiac már nem írható le a keresleti és a kínálati viszonyok makrogazdaságra vetített egyensúlyával, így a munkanélküliség nem követeli meg a rendelkezésre álló állások számának nullára való csökkenését. Másrészt a strukturális munkanélküliség fogalma sem korlátozódik a munkaerőpiaci jelenségeire, hanem — minként erről írtunk — a társadalom komplex viszonyrendszere állítja elő.

A modern munkaerőpiac intézményesülése már csak azért sem írható le a liberális-neoliberális teoriákkal, mivel a munkaerőpiac kínálati és keresleti viszonyainak sokoldalú szegmentáltsága miatt csak a munkaerőpiacok rendszeréről beszélhetünk, ahol is az egyes gazdasági tevékenységek, amelyek iránti igény a rész munkaerő-piacon megjelenik, nem konvertálhatóak egymással. Éppen ez a munkaerőpiacok közötti „nehéz átjárás” teszi a foglalkoztatási problémákat is nehezen megoldhatóvá, hiszen egy vajúr — mint ahogy ezt tudjuk — valóban nem képezhető át épülőnévé. Tehát a rész munkaerő-piac keresleti és kínálati viszonyainak kiegyenlítetttsége, illetve ki nem egyenlítetttsége a lényeges, s nem a statisztikai adatsorok makro — össz gazdaságra vonatkoztatható — viszonyokat leíró mutatói.

Természetesen a munkanélküliség leírásakor felhasznált statisztikák feltételezik, hogy az álláskínálatként jelzett vállalati létszámigények valódi gazdasági tevékenységek iránti szükségletek. Minden okunk megvan arra, hogy ebben kételkedjünk. Hiszen egy vállalati szervezeten belül számos olyan állás, munkahely van, melynek létét a még ma is jelenlévő adminisztratív előírás indokolja, mintsem a gazdasági racionalitás. De ha a munkaszervezet „mélyére” ásunk, és a gazdaság közvetlen termelői állító tevékenységeit szemléljük, véleményünk szerint hasonló következtetésre juthatunk.

A statisztikai regisztrációkkal azonban más probléma is van. Ezek a problémák az adatszolgáltatások és mérések társadalmi környezetéből fakadnak, illetve a statisztikai fogalomrendszer tudásszociológiai leírható sajátosságaiából erednek.

Ez az utóbbi megállapítás azt jelenti, hogy munkanélküliség definíciója — kit tartunk munkanélkülilinek, mi a munkanélküliség — maga is alárendelődött a problémamegfogalmazást (tematizálást) elvégző társadalmi viszonyok rendszerének.¹⁹ Egyfelől a „hivatalosnak tekintett” statisztika

része, következménye a kormányzati uralom fennmaradásának szolgálatába álló ideológiai rendezőelveknek, másfelől kormányzati intézményként a központi statisztikai adatszolgáltatók maguk is részesei a fennálló hatalmi és uralmi viszonyoknak. Mindezek miatt nagyon nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk az alternatív adatszolgáltatásoknak és adatelemzéseknek, s annak a társadalmi érték- és érdekluralitásnak, melyek ezt az információs sokszínűséget kialakították, működtetik és fenntartják.

A statisztika esetében van még egy olyan érv, melynek említése különösen szkeptikussá teheti a kutatót és adatfelhasználót egyaránt. Arról van szó, hogy a statisztikai adatelemzések bizonyos típusa homogenizálja — mint munkanélküliséget vagy mint munkanélkülit tartja számon — azokat a társadalmi állapotokat, melyek egyforma — vagy változó — mértékben forrása a munkanélküliségnek. Így a munkavállalók regisztrálásakor már csak a munkanélkülit regisztrálja, s nem a munkanélkülivé válás folyamatát. Tehát bizonyos statisztikai feldolgozásnál dominál az előrejelző képesség korlátozottsága, amely bizonyos terápiák alkalmazását majdnem lehetetlenné teszi.

A munkanélküliség esetében világszerte tapasztalható, hogy a munkanélküliek — mivel jó részt az állam hivatala veszi számba őket, s folyósítja a segílyt — egy része nem jelenik meg a hivatalban, és egyúttal a statisztikákban sem. Persze becsléseket lehet készíteni, mint ahogy a meg nem jelenés oka is sokféle lehet. E tény azonban mindenképpen figyelemreméltó, hiszen a jelenség még azokban az országokban is tapasztalható, ahol a társadalom és az állami szféra között nagyfokú konszenzus és együttműködés jött létre. Teljesen másképpen merül fel a probléma, ahol az állami jelenlét erős — esetleg büntető szankciók is fűzhetőek a regisztráláshoz —, vagy alternatív munkaközvetítési módok, foglalkoztatási lehetőségek adódnak.

A fogalmi csuszátásokat elkerülendő, meg kell mondanunk, mindenütt létezik a munkanélküliség, „hivatali” fogalma. Ebben a fogalomban az állam gyakran a segítélyezésre jogosultak körét határozza meg, és nem a munkanélküliek szociológiai jellemzőit vagy csoportját. Megállapítható az is, a fogalom meghatározások mögött tágabb társadalmi problémák rejlenek. Így például az a viszony, ami az állam és a „civil” társadalom közötti történetileg kialakult, vagy az a konszenzus, amely a munkanélküli fogalmának meghatározásán túlmenően lehetővé teszi a segítélyezési rendszer működését és működtetését.

Mindezeket azért tartottuk célszerűnek megjegyezni, hogy jelöljük, a munkanélküliség leírásakor axiómaként kezelt állítások mögött is a társadalmi-szociológiai problémák sokaságát találjuk. Ezekre a figyelmet sohasem árt felhívni.

V.

A munkanélküliség jelensége a nyugat-európai társadalmak szociológiai és filozófiai elméletekben kihordott identitását gyökeresen megváltoztatta. Gyakorlatilag a legújabb fejlődési korszak egészének, lehetőségének, jelenének és jövőjének újraértékeléséhez vezetett el.²⁰ Az újraértékelési folyamatba az állami cselekvések kritikája éppúgy beletartozott, mint a társadalom önszabályozó és autonóm mechanizmusának, új útjának kialakítási kísérlete. Sokáig uralta az értékek világát pl. a „munka társadalmi” ideológiai értékrendszere. A növekvő számú munkanélküli, a befolyásolhatatlan folyamatrendszer, az állami cselekvésképtelenség, a politikai tehetetlenség kihívásai a „munka társadalmi” ideológiájának újraértelmezéséhez, majd elvetéséhez vezettek el. Az átértelmezés és átértékelés a filozófiai és szociológiai absztrakciók mellett elérte a szaktudományokat is. Így pl. a gazdasági növekedés eddig feltételezett automatikus hatását a munkanélküliség csökkenésére fel kellett adni.

Természetesen a szociológiai és filozófiai absztrakciók mellett a fejlett tőkés országokban a munkanélküliség kezelésének, visszaszorításának, megoldásának számos gyakorlati kísérlete, változata jött létre.²¹ Itt a két legfontosabb területet, az oktatás és a munka társadalmi szabályozásának területeit említeném meg. Az oktatási — ezen belül különösen a szakoktatási — rendszer rugalmas

sága, teljesítménye és tudásátadó – tudásszervező – képessége döntően befolyásolja a munkába álló generációk innovációs képességét, flexibilitását, reakcióképességét, problémakezelését. E mellett az oktatási rendszer, mint a humán tőkeberuházás legfontosabb intézményes folyamata, hosszú távon meghatározza a tőkebefektetés megtérülési lehetőségét. Eme elvont és általános – közgazdaságtudományi – felfogás is figyelmeztet arra, hogy az oktatási rendszer felépítésének, szervezeti viszonyainak (hierarchizáltságának) a munkaerőpiac dinamikájában lényeges szerep jut. A merev, rögzített szerepeken és szervezeti normákon alapuló képzési rendszer a specializált tudásanyag hierarchikus – lépcsőzetesen egymásra épülő – viszonyok alapján történő átadása a munkaerőt megakadályozza abban, hogy a termelési rendszerek, technológiai feltételek, társadalmi-gazdasági strukturális változásokra kedvező – előnyös válaszokat fogalmazzon meg és érvényesítsen. (Illetve csak a társadalmilag kedvező pozíciók birtokosai – gyerekei – tudják e feladatot megoldani.)

Mindezeket az összefüggéseket felismerve, az utóbbi évtizedben az ipari társadalmak oktatási és képzési rendszerének – különösen szakoktatási rendszerének – nagyszabású reformja indult meg. Olyan általános képességfejlesztő oktatási programok szerveződtek meg és nyertek intézményes „befogadottságot”, melyek a korábbi specializáció lázában égő szakoktatás számára eretnek gondolatoknak tűntek. Uralkodóvá váltak a többlépcsős, többszörösen összetett, a tanuló számára választási lehetőségeket nyújtó oktatási szervezetek.

A magyarországi reakciók csak nagyon lassan, dögöve, jelentős visszarendeződéseket teremtve indultak meg ezen az úton. Várhatóan az oktatási kísérletekkel párhuzamosan teret kapnak majd (már teret is kaptak) azok a nézetek, amelyek a munkaerő-kereslet és -kínálat egymáson való elcsúszását a specializáció erősítésével, a minél szakmaszerűbb képzés rekonstrukciójával akarják megoldani. Ezzel a munkaerő-felhasználás a korábbi merevség felé tolná el.²²

Az oktatási rendszer reformja mellett a munkanélküliségre adott válaszcsoport másik eleme a munka társadalmi szabályozásának elmozdulása volt. A munkaidő, a munkában töltött idő társadalmi-gazdasági-jogi normái a flexibilitás, a változtatás, alternativitás irányába mozdult el. Ennek egyik formája a munkaidő-csökkentés (évi, havi, heti, napi szinten) volt. Ezt követte – illetve párhuzamosan haladt – a részfoglalkoztatottság lehetőségének kibővítése, az osztott munkaidő bevezetése. A változások egész ipartörténeti korszaknak vetettek véget. E korszakban a nyolcórás munkaidő, a teljes napos foglalkoztatottság stb. normái a gazdasági rendszer alapértékeiből fakadtak. Úgyis mint eredmények – a szakszervezeti harc vagy szociális jogalkotás eredményei – úgyis mint a garanciajogok csoportja. (Mindenkinek van „rendes” munkája.) Az ipari munka társadalmi adaptációja változott meg a munkanélküliség tömeges és „kezelhetetlen” megjelenésével. Az adaptáció eredményességéről még napjainkban is folyik a vita. A változások azonban megmaradtak – minden kétség ellenére – s kialakulóban van a munkaszabályozás társadalmilag létező típusa mellett egy új, az eddigiekkel szakító értékrendszer.²³

Amennyiben ismét Magyarországra fordítjuk a figyelmünket, megállapíthatjuk a kérdésben egyfelől éppen az ellenkezője történt a kívánatosnak. Még emlékezünk a munkaidő-kihasználás és munkafegyelem újabb – tudományosan ostoba, politikailag káros – kampányára, ami nemhogy felláztotta volna, ellenkezőleg, megmerevítette a munkaszabályozás társadalmi-jogi – (és itt) – politikai normáit.

A helyzet Magyarországon az itt leírtaknál jóval ellentmondásosabbnak tűnik. Kialakultak ugyanis bizonyos állami eszközök, foglalkoztatási intézkedések fogantak, azonban a döntő áttörés napjainkig nem jött létre.²⁴ Ennek alapvetően két oka van. Az egyik ok az állami szerepváltás lassúsága és nem kielégítő komplexitása. A másik ok azoknak a társadalmi partnereknek hiánya, akik „dinamikus konszenzusokat” létrehozva igazából képesek lennének az ipari rendszerek működéséből fakadó társadalmi konfliktusokat kezelni. Természetesen e két ok mellett megemlíthetnénk a gazdaság szerkezetváltásának korszakos és kardinális problémáit is. Azonban e kérdések vizsgálata – mások kitérő tanulmányai miatt is – nem tartoztak szorosan vizsgálati körünkbe.

Összegzés

Befejezésül még egyszer szeretnénk kihangsúlyozni, e tanulmányban valóban csak a munkanélküliség néhány és általunk fontosnak tekintett problémáját vettük szemügyre. Mind a téma nagysága, mint összetettsége indokolja a további elemzések és álláspontok, tanulmányok és vizsgálatok elvégzését, megírását. Ehhez, a vizsgálatok felől megfogalmazott kutatói feladathoz, szeretünk volna néhány ötletet és gondolatot leírni.

JEGYZETEK

1 Korántsem kimerítő felsorolásként:

– *Csuhaj V. Imre–Frey Mária–Laky Teréz*: A foglalkoztatáspolitikai továbbfejlesztésének főbb irányai. Kézirat, ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézet, Budapest, 1988.

– *Ferge Zsuzsa*: A teljes foglalkoztatás – foglalkoztatáspolitikai – munkanélküliség = Valóság, 1988/6.

– *Viszt Erzsébet*: Foglalkoztatási feszültségek – iparfejlesztési dilemmák öt megye példája alapján. Kézirat. MTA Ipar- és Vállalatgazdaság Kutató Intézet, Budapest, 1989.

– *Timár János*: Foglalkoztatáspolitikai a munkanélküliség küszöbén = Közgazdasági Szemle, 1988/9.

– *Makó Csaba–Pierre Dubois*: Munkaerőhiány és foglalkoztatás flexibilitása Kelet-Európában. Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1988.

2 A szocialista gazdaság feszültségeket szülő foglalkoztatáspolitikájáról. Lásd: *Csuhaj V. Imre–Frey Mária–Laky Teréz* idézett tanulmányát.

3 Munkanélküliség tipizálása a szakirodalomban elfogadott. L. részletesebben: Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft. Herausgegeben von Wolfgang Bonss und Rolf G. Heinze. Edition Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1984.

4 E fogalom általunk használt értelmének kidolgozója: *Günter Schmidt*. Különösen: Strukturierte Arbeitslosigkeit und Arbeitsmarktpolitik. Athenaum, Königstein, 1980.

5. Nézetek és álláspontok elemzése *Hans Pfiem*: Konkurrierende Arbeitsmarkttheorien. Neoklassische, duale und radikale Ansätze. Campus, Frankfurt am Main/New York, 1979.

6 A munkaerőmozgások társadalmi hatásáról számol be pl. az NSZK-tapasztalatok alapján *Gerhard Bosch*: Arbeitsplatzverlust. Die soziale Folge einer Betriebsstillegung. Campus, Frankfurt am Main/New York, 1978.

7 Erre a témakörre *Gerhard Bosch–Rainer Lichte*: Die Funktionsweise informeller Senioritätsrechte – am Beispiel einer betriebliche Fallstudie. In: Statussicherung im Industriebetrieb. Hrg.: H. Dosche. Campus, Frankfurt am Main/ New York, 1982. 205. p.

8 *Arno Klönne*: Arbeitslosigkeit und politische Systemkrise Ein Rückblick auf die Weimarer Republik.

Wilhelm P. Bürklin–Jürgen Wiegand: Arbeitslosigkeit und Wahlverhalten.

Peter Grottian–Rolf Paasch: Arbeitslose: Von der gesellschaftlichen Randgruppe zum politischen Faktor? Einige Hypothesen zur zukünftigen Entwicklung der Interessenvertretung von Arbeitslosen. In: Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt am Main/New York, 1984.

9 Health policy implications of unemployment. Edited by *G. Westcott–P. G. Svenson, H. F. K. Zöllner*. Copenhagen, 1985. *Ali Wacker*: Arbeitslosigkeit. Soziale und psychische Voraussetzungen und Folgen. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main/Köln, 1976.

10 *Kornai János*: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. Második kiadás.

11 Lásd e témára pl. *Héthy Lajos–Makó Csaba*: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.

- 12 *Makó Csaba*: A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- 13 A bürokratikus koordináció fogalmát *Kornai János* által leírtak értelmében használjuk. *Kornai János*: Bürokratikus és piaci koordináció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. (Akadémiai székfoglaló előadás)
- 14 *Gábor R. István—Galasi Péter*: A „második” gazdaság. Időszzerű közgazdasági kérdések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- 15 *Hankiss Elemér*: A második társadalom. (A társadalmi paradigma megkettőződéséről) *Hankiss Elemér*: Diagnózisok 2. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 219. o.
- 16 Az ötvenes évek viszonyainak elemzéséhez l. *Varga László*: Pató Pálok vagy sztahanovisták? Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. Gyorsuló Idő
- Huszár Tibor*: Gondolatok a munkaerőköltségről. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. Gyorsuló Idő
- Gyekiczky Tamás*: A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországon - Műv. Min. ML. Főosztály, Szociológiai Füzetek 40. sz. Budapest, 1986.
- 17 *Makó Csaba*: A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat I. m.
- 18 *Richard Edwards*: Herrschaft im modernen Produktionsprozess, Campus, Frankfurt am Main/New York, 1981.
- 19 *Claus Offe*: Berufsbildungsreform, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1975.
- 20 *Claus Offe*: „Arbeitsgesellschaft”. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven, Campus, Frankfurt am Main/New York, 1984.
- Hermann Glaser*: Das Verschwinden der Arbeit. Die Chancen der neuen Tätigkeitsgesellschaft. ECON Verlag, Düsseldorf—Wien—New York, 1988.
- Heinz-G. Dachrodt*: Arbeit und Gesellschaft im Umbruch. Zukunft ohne Arbeit – Arbeit ohne Zukunft? Bund Verlag Köln, 1987.
- 21 Erről részletesen: *Makó Csaba—Gyekiczky Tamás*: A munkanélküliség néhány közgazdasági-szociológiai problémájáról. (Kézirat) Megjelenés előtt a Munkanélküliség: terápiák és megoldások c. kötetben, Kossuth Könyvkiadó, 1989.
- 22 Az oktatás, különösen a szakoktatás kívánatos reformjáról. *Bessenyei István—Zsolnai László*: Az új ökonomia iskolakoncepciója = Valóság, 1984/6.
- 23 *Frey Mária*: Kötöttől a rugalmas munkaidőrendszerek felé. (Kandidátusi disszertáció, kézirat.) Budapest, 1987.
- Gerhard Bosch—Norbert Engelhardt—Klaus Hermann—Ingrid Kurz—Scherf—Hartmurt Selfert*: Arbeitszeitverkürzung im Betrieb. Die Umsetzung der 38,5 Stunden Woche in der Metall-, Druck- und Holzindustrie sowie im Einzelhandel. BUND Verlag, Köln 1988.